

Vasili Vasilyeviç Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovarya tyurkskix nareçiy”) lüğətində feil şəkilləri və çoxmənalılıq

Könül Abdullayeva 

Xülasə. XIX əsrdə türk dillərinin araşdırılıb, toplanıb, qruplaşdırılmasına aid tədqiqat əsərləri içərisində V. V. Radlovun əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bütün həyatını bu işə həsr edən alim türk dillərinin tarixini, leksikasını, qrammatikasını işıqlandıran onlarla kitabın müəllifidir. O, “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovarya tyurkskix nareçiy”) lüğətində sözlərin yalnız bir cür ifadəsini deyil, bir çox sözün digər variantlarını da qeyd etmişdir. Bu da o deməkdir ki, alim yalnız dialektlərə məxsus sözləri toplamaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda bu dialektlərə daxil olan şivələrdə işlənən sözləri də toplamış və dərinlən araşdırıb, sistemləşdirmişdir. Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl tək-mənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir. XIX əsrin qiymətli xəzinələrindən sayılan “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovarya tyurkskix nareçiy”) lüğətində də bir sıra çoxmənalı sözlərə rast gəlirik. Məsələn: açmaq feilinin 8 mənasının tərcüməsini göstərən Radlov dilimizin zənginliyini də göstərmişdir. Biz bu məqalədə V. V. Radlovun adı çəkilən lüğətində qeyd olunmuş feillər üzərində tədqiqat apararaq, şəkillərinə görə qruplaşdırmış və məcazlaşaraq çoxmənalılıq qazanmış feilləri də nümunələrlə göstərmişik.

Açar sözlər: leksika, feil, dialektlər, çoxmənalılıq, lüğətlər, söz yaradıcılığı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: abdullazadehkonul75@gmail.com

Daxil oldu: 15 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 18 Aprel 2026; Onlayn dərc edildi: 5 Sentyabr 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Verb Forms and Polysemy in Vasily Vasilyevich Radlov’s “Experience of the Dictionary of Turkic Dialects”

Konul Abdullayeva 

Abstract. Among the research works on the study, collection, and grouping of Turkic languages in the 19th century, it is worth mentioning the works of V. V. Radlov. The scientist, who devoted his entire life to this work, is the author of dozens of books that illuminate the history, lexicon, and grammar of Turkic languages. In his dictionary “Experience of the Dictionary of Turkic Dialects,” he noted not only one way of expressing words, but also other variants of many words. This means that the scientist was not satisfied with collecting only words belonging to dialects, but also collected, deeply studied, and systematized words used in the dialects included in these dialects. Polysemy arises in language for certain reasons. Words are initially monosemantic, and after a certain historical period they develop towards polysemy. Here, metaphor predominates.

We also come across a number of polysemantic words in the dictionary “Experience of the Dictionary of Turkic Dialects,” which is considered one of the valuable treasures of the 19th century. For example, Radlov, who translated eight meanings of the verb “to open,” also showed the richness of our language. In this article, we conducted research on the verbs listed in V. V. Radlov’s mentioned dictionary, grouped them according to their forms, and also showed examples of verbs that have gained multiple meanings through metaphor.

Keywords: *lexicon, verb, dialects, polysemy, dictionaries, word formation*

Azerbaijan State Oil and Industry University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: abdullazadehkonul75@gmail.com

Received: 15 January 2026; Accepted: 18 April 2026; Published online: 5 September 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Danışıq zamanı müxtəlif varlıqların adını çəkməklə fikir və düşüncələrini tam şəkildə başqasına çatdırmaq mümkün deyildir. Bunun üçün, heç şübhəsiz, həmin varlıqlarla bağlı iş, hal, hərəkəti göstərən, onların düşdüyü vəziyyəti və ya keçirdiyi halı, dəyişikliyi göstərə bilən xüsusi sözlərə – feillərə ehtiyac duyulur. Feil morfologiyanın ən böyük və zəngin tərkib hissəsi olub, müstəqil bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə feillər digər nitq hissələrindən fərqlənməklə yanaşı, həmçinin nitq hissələri sistemində müstəsna rol oynayır. Feil dilimizin orijinallığını, onun qrammatik və leksik sisteminin, həm də semantik özünəməxsusluğunu tam şəkildə əks etdirən ən zəngin nitq hissəsidir. A. Hüseynov “Azərbaycan dialektologiyası” kitabında qeyd edir: “Bir çox qrammatik kateqoriyaların təmərgüzləşmiş olduğu bu leksik-qrammatik sahə dilin ümumi sistemində xüsusi əhəmiyyəti olan idarəedicilik imkanları və qabiliyyəti nümayiş etdirərək, qrammatik olan sistemin adlar və köməkçi hissələr kimi vacib sahələri ilə əlaqədə özünün qərribə müstəqilliklərinə və incə keçidlərinə malikdir” (Hüseynov, 1979, s. 50).

Dilimizin qrammatik sistemindəki formalar və mənalar kimi daxili qanunauyğun əlaqələrində olan iyerarxiyanı feildə də görmək mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, dilin söz yaradıcılığı sferasının tədqiqatçıları adlara məxsus söz yaradıcılığı şəkilçiləri sistemini bir qütbə, feilə xas söz yaradıcılığı şəkilçiləri sistemini də ikinci qütbə tədqiq etmiş və bunları əlaqələndirmişlər. Ancaq tədqiqatın bu formalarının seçilib götürülməsindən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, feil və ona məxsus söz yaradıcılığı formaları qrammatik quruluşun tədqiqində xüsusi əhəmiyyətli sahədir. Feillərin özünəməxsus, o biri söz qruplarından tamamilə seçilən zəngin, geniş, rəngarəng və mürəkkəb leksik-semantik mənaları vardır. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də isimlərdən fərqli olaraq, hər hansı bir feil dörd şəkildə ola bilər: 1) təsdiq; 2) inkar; 3) bacarıq; 4) qeyri-bacarıq (Şirəliyev, 1962, s. 194).

Təsdiq feilləri əmələ gətirmək üçün heç bir şəkildən istifadə edilmir, yəni inkar şəkilçisi olmayan hər bir feil artıq təsdiqdə sayılır. Ədəbi dili feillərsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dialekt və şivələrimizi də feillərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində qeyd olunmuş dialekt və şivələrimizdə işlənən feillərə nəzər saldıqda fonetik, semantik rəngarənglik diqqəti cəlb edir. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrimizdə bir sıra elə səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlmirik. Dialekt və şivələrimizdə uzun, qısa və burun

saitləri işlənir. Dialekt və şivələrimizdə *n* (sağır *n*), dişarası *z*, qovuşuq *dz*, *ç*, dilortası *x'* və s. səslərə, bir çox hallarda da ahəng qanununun pozulmasına rast gəlmək mümkündür.

Dialekt və şivələrimizdə səslərin əvəzlənməsində qalınlaşma, incələşmə, karlaşma, cingiltiləşmə və s. bu kimi hadisələrə sıx-sıx təsadüf edilir. Dialekt və şivələrimizdə assimilyasiya, dissimilyasiya, səsartımı, səsdüşümü, yerdəyişməsi, söz ortasında səslərin qoşalaşması və s. kimi hadisələrlə rastlaşırıq. Dialekt və şivələrdə səslilərin düşümü hadisəsini bir tərəfdən vurğu, digər tərəfdən də sözlərin birləşməsi ilə izah etmək olar. Vurğu yerdəyişməsi nəticəsində səslinin düşməsi bütün türk dillərinə xas olan bir hadisədir. Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslilərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə biləcəyinə inanırıq. Sadə feillərin milli mənşəli olduğunu nəzərə alsaq, dialektlərdə işlənən feillərin araşdırılması həm dilçilik, həm də tarixi dialektologiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Axundov, 2005).

Metodlar

Məqalədə “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində qeyd olunmuş feillər seçilərək sistemləşdirilmiş və müxtəlif dialektlərimizdəki variantlarla müqayisə edilmişdir. XIX əsrdən bu günə qədər feillərdə baş vermiş dəyişiklikləri bu lüğətdə toplanmış nümunələr üzərindən aydın görmək mümkündür. Nümunələrə nəzər salaq:

- artıl – делатся большим, расти (delatsya bolşim, rosti) – yüksəlmək, ucalmaq, böyümək mənasında. Vəzifənin artması, var-dövlətin çoxalması və s.
- kabar – надуваться (naduvatsya), kabarmaq – şişmək mənasında əsasən şimal qrupu dialekt və şivələrində istifadə olunur.
- qayır – делать (delat) – düzəltmək, hazırlamaq mənasında işlədilir. Şərq qrupu dialektlərində daha sıx təsadüf edilir.
- qötmək – поднимат, снимать (podnimat, snimat) – qaldırmaq, götürmək mənasında demək olar ki, bütün dialekt və şivələrimizdə işlənir.
- qizləndir – скрыть (skrit) – gizlətmək, gizli saxlamaq.
Ə səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox Şərq qrupu dialekt və şivələrinə (söz köklərində) aiddir. Akademik M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında bu hadisəni belə izah edir: “Söz köklərində ə > ü hadisəsinin meydana gəlməsinin əsas səbəbi söz ortasında (ə) səsinədən sonra diş-dodaq səssizinin (v) olmasıdır. V səsinin təsiri altında damaq səslisi (ə) dodaq səslisi ilə əvəzlənir. Lakin Qərb qrupu dialekt və şivələrində (xüsusən Qazax dialektində) bu hadisə şəkilçidəki y səsinin təsiri altında (yönlük və təsirlik hallarda) meydana gəlir” (Şirəliyev, 1962).
- qörsütmək – показать (pokazat) – göstərmək mənasında işlənən bu sözdə diş-dodaq səssizi işlənməyə də, ə səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinin şahidi oluruq.
- qörsüttür – велеть, показать (velet, pokazat) (Radlov, 1893, s. 1598).
- qörüksə – сильно желат видеть (silno jelat videt) – darıxmaq, görmək istəmək.
- yaxınlan = yakınlan – yaxınlaş(maq).
- yətiş – достигнуть места (dostignut mesta) – gəlib çatmaq, müəyyən bir məsafəni qət etmək. Türk dilində “yetiş” şəklində işlənməkdədir.
- yümür = yəmir – Bu söz Karvansaray şivəsində “bar gətirmək” mənasında, Qax şivəsində (yəmirmax) isə dağıtmaq, yerlə-yeksan etmək mənasında işlənir.
- yümürül = yəmiril – yəmirilmax (Qax) – dağılmaq, yerlə-yeksan olmaq.
- tərпəş – двигаться (dvigatsya) – hərəkət etmək. 1) Tərpətməx’ (Çəmbərək) – yerindən oynatmaq (daşa, ağaca və s. aid); 2) Tərpətməx’ (Qarakilsə) – aparmaq.

qəç – 1) мимо проходить, переходит (mimo proxodit, perexodit); 2) злословить (zloslovit); 3) не действовать, быть потерянными (ne deystvovat, bit poteryannim); 4) простить (prostit). Göründüyü kimi, V. V. Radlov bu sözün dörd mənasının tərcüməsini vermişdir: 1) keç(mək), keçib getmək; 2) kiminsə haqqında pis danışmaq; 3) çaşib qalmaq, hərəkət etməmək; 4) bağışlamaq, unutmaq.

Bu sözün fonetik tərkibinə nəzər salaq: q – dilarxası partlayan kar səsidir. Bu səs əsas etibarilə alınma sözlərdə (rus dilində) təsadüf olunur. Məlum olduğu üzrə, q səsi Azərbaycan dilinə xas olmayan və onu başqa türk dillərindən ayıran cəhətlərdən biri kimi göstərilir. Lakin buna baxmayaraq, bu səs Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Bu cəhətdən Zaqatala və Qax şivələri daha çox seçilir. Bu şivələrdə q səsi çox vaxt k səsinin yerində özünü göstərir. Məsələn: qönül – könül, qilit – kilid, qimi – kimi və s. (Radlov, 1893, s. 1618). Ədəbi dildə “keçmək” şəklində işlənən bu söz dialekt və şivələrimizdə müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq “qeçmək” şəklində işlənir.

- Qöm – зарыть, хоронить (zarıt, xoronit). K səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə daha çox Zaqatala və Qax şivəsində rast gəldiyini yuxarıda qeyd etdik. G səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə də Zaqatala və Qax şivələrində daha sıx təsadüf edilir. Qöm – göm, qün – gün və s. Türk dillərində belə bir xüsusiyyəti qumuq dilində daha aydın görmək olar: məs.: qun, qeçe, qelin, qerek, qet, qemi, qöz, qöy. Türk dialektlərində k > q hadisəsi ən çox Anadolunun şimal-şərq dialektlərində (Kastamon, Çorum, Amasya, Çankırı) özünü göstərir.
- Küvrəmək – слабеть, дрябнуть, ломаться (slabet, dryabnut, lomatsya) (Radlov, 1893, s. 1520) – zəifləmək, süstləşmək, sınmaq. Sözün kökünə nəzər saldıqda kövrək sözünə yaxınlığı aydın hiss olunur. Müasir Azərbaycan dilində də kövrək sözü zərif, tez sınan mənalarında işlənir. Bizcə, küvrəmək – kövrək olmaq sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.
- Qörsüt – [qör + süt] – показать (pokazat) – göstərmək. Burada gör sözün köküdür, –süt isə sözdüzəldici şəkilçidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunmuş bir çox sözlər ədəbi dildə işlənmir. Belə sözlərə yalnız dialekt və şivələrdə, həmçinin obrazın fikirlərini daha maraqlı, rəngarəng etmək üçün yazıçı tərəfindən istifadə olunmuş ədəbi əsərlərdə rast gəlmək mümkündür.

Feilin inkar şəkli ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də əsasən -ma, -mə, -m şəkilçiləri ilə ifadə olunur. V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində qeyd olunmuş Azərbaycan dialekt və şivələrinə aid bəzi nümunələrə nəzər saldıqda da bunun şahidi oluruq: məs.: *Airi zat istəmərəm* – я ничего другого не желаю (ya niçevə drugovo ne jelaju) – mən başqa heç bir şey istəmirəm (arzulamıram). *Bilməməzlik aiptur lakin sormak aip dəildir* – неznat ne goditsya, no sprosit dozvoleno (neznat ne goditsya, no sprosit dozvoleno). Müasir ədəbi dildə “Bilməmək ayıb deyil, soruşmamaq ayıbdır” şəklində işlənən bu atalar sözündə də -mə inkar şəkilçisinin işləndiyini görürük. *Dostum atını da məndən əsirgəməz* – мой друг не пожалеет даже дать мне свою лошадь (moy drug ne pojaleet daje dat mne svoyu loşad); *akıl yetişmədiyi* – чего ум не может постигнут (çevə um ne mojet postignut) – ağılı dərk etmədiyi, başa düşülməyən mənasında; *həç zat gözümə görükməs* – ничего не видно моему глазу (niçevə ne vidno moyemu glazu).

Dialekt və şivələrimizdə işlənən adları olduğu kimi, feilləri də ədəbi dildən fərqləndirən bir çox fonetik dəyişmələr nəzərə çarpacaq qədərdir (Bayramov, 2011). G səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi adlarda olduğu kimi, feillərdə də sıx rast gəlinən hadisədir. Bu hadisəyə, qeyd etdiyimiz kimi, daha çox Zaqatala və Qax şivələrində təsadüf edilir. G < q əvəzlənməsinə istər önsıra, istərsə də arxasıra səslilərindən əvvəl rast gəlmək olur. Məsələn:

- qəl = gəl – прийти, приехать, выходить (priyti, priyexat, vixodit);
- qətir = gətir – привести, принести (privesti, prinesi) (Radlov, 1893, s. 1565);
- qör = gör – видеть, осматривать (videt, osmotrivat) (Radlov, 1893, s. 1589);

- qörük [qör + k] = görük – видется (videtsya) – müasir ədəbi dildə “görüşmək” şəklində işlənir;
- qizlən = gizlən – скрыться (skritsya) (Radlov, 1893, s. 1620);
- qötür = götür – поднимай (podnimay);
- qizləndir = gizləndir(mək) – скрыть (skrit);
- qizlət = gizlət – скрыть, спрятать (skrit, spriyatat).

Nəticələr

Lüğətləri tərtib edərkən feillər adətən məsdər formasında qeyd olunur. Odur ki, V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində də feillərin çoxu məsdər formasında, bir qismi də əmr şəklindədir. Məsdər əksər dialektlərimizdə ədəbi dildə olduğu kimi, ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur. Lakin bir sıra dialekt və şivələrimiz də vardır ki, burada məsdər şəkilçisi sözün ahənginə tabe olmayaraq yalnız birvariantlıdır. Məsdərin ikivariantlı şəkilçiləri Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Şamaxı, Bakı dialektləri və Ağdam, Mərzə, İsmayıllı rayonu, Muğan qrupu şivələrində işlənir. Məsdərin birvariantlı şəkilçisi Bakı, Quba, Nuxa, Ordubad, Təbriz dialektləri və Zaqatala, Qax şivələrində işlənir. Akademik V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində yer almış Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən məsdərlərə nəzər salaq.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsdərlərin çoxu bəzi fonetik dəyişikliklərlə ədəbi dildə də işlənməkdədir:

Aip etməy – не прилично поступить (ne priliçno postupit) – özünü pis aparmaq, mədəniyyətsizlik etmək, xoşa gəlməyən hərəkət etmək.

Əşitməy – слушать (sluşat) – eşitmək, qulaq asmaq.

Ağrımağ – быть больным (bit bolnım) – xəstələnmək (Radlov, 1893, s. 174).

Ağlamağ – плакать, горевать (plakat, gorevat) – ağlamaq, göz yaşı axıtmaq.

Aanqırmağ (anıрмаq) – кричать (об осле) (kriçat [ob osle]).

Ağaçlanmağ – зарости лесомь (zarosti lesom).

Aralamağ – разделить, разнимать спорящих (razdelit, raznimat sporyaşix) – bölmək, iki dava edəni ayırmaq.

Araya düşmək – заступиться за когонибудь (zastupitsya za kovo nibud).

Bu söz birləşməsi bir neçə mənada işlənir: kiminsə tərəfini tutmaq, iki nəfərin arasında qalmaq, ortada qalmaq.

Artmağ – прибавляться, увеличиваться (pribavlyatsya, uveliçivatsya) – çoxalmaq, böyümək, kökəlmək.

Alınmağ – быть взятым, схваченным (bit vzyatım, sxvaçennım) – tutulmaq, əsir düşmək.

Addamağ – дать имя, звать по имени (dat imya, zvat po imeni) – ad qoymaq, adı ilə çağırmaq.

Əsirgətməy – жалет, шадить (jalet, şadit) – bir şeyi qiyməməq, vermək istəməmək.

Əşittirməy – заставить слышать, дать знать, заставить повиноваться (zastavit slıřat, dat znat, zastavit povinovatsya).

Bu söz bir neçə mənada işlənir: 1) qulaq asdırmaq; 2) bildirmək; 3) məcbur dinlətdirmək.

Əzbərrətməy – выучить наизусть (vıuçit naizust) – əzbərləmək, əzbər öyrənmək.

Əvlənməy – обзавестись домомь, жениться (obzavestis domom, jenitsya).

Ə səsinin e səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinin dialekt və şivələrimizdə (Bakı, Naxçıvan) tez-tez rast gəlinən hadisə olduğunu söyləmişdik. Ədəbi dildə “əvlənmək” şəklində işlənən bu söz ailə qurmaq, evli olmaq mənasındadır.

Oğurramağ – украсть, воровать (ukrast, vorovat) – oğurlamaq, icazəsiz götürmək.

Bəzi dialekt və şivələrimizdə sözün əvvəlində h, y və k səsləri möhkəm deyildir. H səsinin düşüümü daha çox qərb qrupu (xüsusən Qazax) dialektlərində və Zaqatala şivəsində özünü göstərir. Burada h

səsinin düşümünə önsıra dodaq səslilərindən (ö, ü) əvvəl təsadüf edilir. Bir çox müasir və qədim türk dillərində də söz əvvəlində h səsinin olmadığını görmək mümkündür.

M. Kaşğarinin məşhur “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərində də kifayət qədər belə misallara rast gəlmək mümkündür:

Ördi, örümçək və s. *Örməy* – плести, заплетать (plesti, zapletat) – hörmək.

Ölə yatmaq – дойти до смерти (doyti do smerti) – ölmək.

Özüənə qəlməz – притти вь себя, очнуться (pritti v sebya, oçnutsya) – ayılmaq, oyanmaq.

Özündən kayırmaq, çikarmak – uydurmaq, yalan danışmaq.

Iraxlanmaq – удалиться (udalitsya) – uzaqlaşmaq, kənarlaşmaq.

Islandırmaq – помочить (помоçit) (Radlov, 1893, s. 1393) – islatmaq, yaş etmək.

Isla(maq), ıslat(maq) – помочить (помоçit) – islatmaq, nəmləndirmək.

İtilmək – быть толкаемым, убраться (bit tolkayemım, ubratsya) – itələnmək, kənara çəkilmək.

Uzaxlamaq – удалить (udalit) – uzaqlaşdırmaq, kənarlaşdırmaq.

Kanı(maq) – понять, разуместь (ponyat, razumet) – başa düşmək, anlamaq.

Kayurmak – сделать, составить, окончить (sdelat, sostavit, okonçit) – düzəltmək, hazırlamaq, bitirmək.

Kap – хватать, брать руками (xvatat, brat rukami). Dialekt və şivələrimizdə q > k əvəzlənməsi hadisəsinin tez-tez baş verdiyini bilirik. Kapmaq – qapmaq – tutmaq. Bu söz Çəmbərək şivəsində “qapalamax” şəklində işlənir.

kanıtmaq – дать понять, объяснить (dat ponyat, obyasnit) – başa salmaq, izah etmək.

kaplanmaq – покрываться, быть закрытым (pokrivatsya, bit zakritım) – örtülmək, bağlanmaq.

kıcıtmaq – qıcıtmaq, qıcırdatmaq. Kıç = qıç sözü Yardımlı dialektində diş mənasında işlənir. Burada qıcıtmaq, qıcırdatmaq – dişə dişə sürtmək, diş göstərmək mənasındadır.

xorttamak – воскресать из мертвых (voskresat iz mertvıx) – dirilmək, qəbirdən çıxmaq.

yörmək – 1) изложить, толковать (izlojit, tolkovat); 2) принимать за хорошее предзнаменование (prinimat za xoroşeye predznamenovaniye); 3) утомляться (utomlyatsya). Burada sözlə verilən tərcümələri arasında uyğunsuzluq nəzərə çarpır. Yörmək – yormaq – yozmaq dilimizdə adətən açmaq, izah etmək (yuxunu yozmaq) mənasında işlənir. Lakin “утомляться” (utomlyatsya) sözü Azərbaycan dilinə tərcümədə “yorulmaq” mənasını verir. Qeyd etdiyimiz kimi, V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opit slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində kifayət qədər əmr şəklində işlənmiş feillərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: təmizlən, təmizlə, yıx, yıxıl, yəhərrə, yetiş, kaldır, kışla və s.

Azərbaycan dilində əmr şəkli istər mənə zənginliyinə, istərsə də qrammatik formasına görə qalan şəkillərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Əmr şəklinin xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Feil kökü + şəxs sonluğu + əmr intonasiyası əmr şəklinin qrammatik strukturunu təşkil edir. Feilin əmr şəkli əmr, buyruq, sərəncam, xahiş, nəsihət, məsləhət, təklif, yalvarış və s. bildirir (Mirzəyev, 2006). Əmr şəklinin birinci şəxs tək səssizlə bitənlərdə Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Quba dialektlərində və Muğan qrupu, İsmayılı, Zaqatala və Qax şivələrində dördvariantlı *-ım*, *-im*, *-um*, *-üm*, Qazax dialektində isə üçvariantlı *-em*, *-om*, *-öm* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Əmr şəklinin II şəxs tək bu şəklin əsas, çıxış formasını təşkil edir. II şəxs təkdə heç bir morfoloji əlamətin olmaması, intonasiya ilə müşayiətin aparıcı rolu II şəxs təkin həm mənə çalarlığının artmasına, həm də ifadənin yüksək dərəcədə ekspressivliyinə, emosionallığına səbəb olur.

Əmr şəkli II şəxs tək və cəmində aşağıdakı mənələrə malikdir:

a) Əmr, təhrik, məcburiyyət mənası. Bu mənələr heç bir şəxsdə II şəxs təkdə olduğu qədər qabarıq ifadə olunmur. Məsələn: axıt, aralan, əsirqə, oğurra, ör, örtün, itil, uzaxlaş, uzat, kurtar, kışkır, kizlət, küləş = qüləş, qarış, qarışdır, qal, qətir, qəl, qəç, qör, qörsüt, qötür, qırx = kırk, qızıdır, qizlən, hürküt, yar, yat, yəhərrə, yor, tərən, tərət, tərəştir. *Bazarda al!* – купи на базаре! (kupi na bazare!). *Bir akıl öqrət bana* – дай мне совет (day mne sovet) – “mənə bir məsləhət ver” mənasında işlənmişdir.

Əmr şəklinin II şəxs təki şəxs şəkilçisi qəbul etmədiyi üçün bütün əmr feillərinin başlanğıc forması II şəxsin təkinə uyğundur.

b) Xahiş mənası. Əmr şəklinin bu mənası ikinci şəxsin əsas mənasının leksik vasitələrlə neytrallaşması sayəsində yaranır. Məsələn: *Dünya axirəttə karındaşın olayım* – в этом свете и в будущей жизни я хочу тебе быть братом (v etom svete i v budущеy jizni ya xoçu tebe bıt bratom) (Radlov, 1893, s. 96) və s. Ümumiyyətlə, türk dillərində feil şəkilləri içərisində istər formal cəhətdən, istərsə də məna etibarilə əmr və arzu şəkilləri bir-birinə çox yaxındır. Bu yaxınlıq əmr şəkli ilə arzu şəkli arasındakı sinonimlikdə özünü daha aydın büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkillərin bir-birinin yerində işlənməsi o birilərdən seçilir. Hətta birinci şəxsin cəmində bu şəkillər eyni bir morfoloji əlamətlə ifadə olunur. Məsələn: *qözün aidın olsun!* – да просветляют глаза твои (da prosvetlyut glaza tvoi) (Radlov, 1893). *Axırın xəir olsun!* – да будет твой конец (жизни) счастливым (da budet tvoy konets [jizni] şçastlivım) və s.

Müzakirə

XIV–XVIII əsr yazılı abidələrimizin dilini tədqiq etmiş M. Rəhimov *-a//ə* formasının həmin dövrlərdə arzu şəklinin əlaməti olmaqla yanaşı, gələcək zaman mənası ifadə etdiyini də qeyd edərək yazır: “Arzu formasının xəbər şəklinin gələcək zamanı ifadə etməsi onunla izah oluna bilər ki, dilin əvvəlki dövrlərində formanın arzu modallığı ilə gələcək zaman mənası arasında sərhəd yox idi və gələcək zamanı ifadə etmək üçün sabitləşmiş morfoloji əlamət olmamışdır” (Rəhimov, 1965). Müxtəlif türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının istər tarixi inkişafı, istərsə də müasir vəziyyəti müəyyən qədər tədqiq olunsada, bu məsələnin mahiyyəti haqqında mübahisəli cəhətlər hələ də qalmaqdadır. V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində yer almış feilləri araşdırarkən bir neçə nümunənin feilin icbar növünə aid olduğunu şahidi oluruq. Məsələn: axtart, ağlat, arttır, axşamlat, oğurrat, kizləndir = qizləndir və s. Misallardan da aydın olur ki, bu növ feillərdə əslində hərəkətin icrası üçün iki və ya üç subyektin olması lazım gəlir. Subyektlərdən biri göstəriş verir, məcbur edir, digəri onu yerinə yetirir. İcbar növ feillər təsirli feillərə *-dır*, *-t* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir, təsirli olaraq da qalır. Bura qədər yazılanlardan aydın olur ki, V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovary tyurkskix nareçiy”) lüğətində qeyd olunmuş Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən feillərin əksəriyyəti ədəbi dildə də işlənir. Lakin dialektlərdə işlənən feillər ədəbi dildən müəyyən fonetik dəyişikliklərlə fərqlənir. Bu fonetik fərqlər həm sözün kökündə, həm də söz kökünə qoşulan şəkilçilərdə nəzərə çarpacaq qədər çoxdur. Buna baxmayaraq, belə sözlər bütün dialekt və şivələrdə anlaşılır, başa düşülür.

Müəyyən bir əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairəni ifadə edən sözlər dildə birdən-birə, hazır şəkildə, haradansa alınma bir yolla meydana gəlməmişdir. Bunlar müəyyən bir ictimai hadisə, əlaqə və münasibət nəticəsində, bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Beləliklə, dildə sözlərin yaranması prosesi tarixi bir xarakterə malikdir (Xəlilov, 2004). Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün sözləri nəzərdən keçirsək, hər bir sözün özünəməxsus bir tarixə malik olduğu müəyyən edilə bilər. Söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür əmələ gəlir-gəlsin, fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksi arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur və ola da bilməz. Çünki belə bir əlaqə olsaydı, müasir dilimizdə mövcud bir səs kompleksi ilə müxtəlif əşyanı ifadə edə bilmək, bir sözün müxtəlif məna çalarlığı verə bilmək, müxtəlif səs tərkibi ilə bir-birinə yaxın mənaları bildirmək xüsusiyyəti də ola bilməzdi.

Sözlərin ancaq bir mənanı bildirməsi təkmənalılıq adlanır. Buna dilçilikdə *monosemiya* da deyilir. Sözün əsas mənasından əlavə bir sıra mənaları bildirməsinə çoxmənalılıq deyilir. Dilçilikdə çoxmənalılığa *polisemiya* adı verilmişdir. Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır (Xəlilov, 1998). Sözlər əvvəl təkmənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir. Daha doğrusu, çoxmənalılığın

yananmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır. Çoxmənalılığın tarixi qədimdir. Azərbaycan dilində çoxmənalılıq dilimizin qədim və ən qədim dövrlərindən başlayaraq mövcud olmuşdur. XIX əsrin qiymətli xəzinələrindən sayılan “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovaryə tyurkskix nareçiy”) lüğətində də bir sıra çoxmənalı sözlərə rast gəlirik. Məsələn: açmaq feilinin 8 mənasının tərcüməsini göstərən Radlov dilimizin zənginliyini də göstərmiş olur.

Açmaq – открыть (otkrıt) (Radlov, 1893, s. 500). Bağlı, örtülü bir şeyi açmaq. *Kapu açmaq* – открыть дверь (otkrıt dver) – qapını açmaq. *Kəlit açmaq* – открыть замок (otkrıt zamok) – kilidi açmaq, qıfılı açmaq. *Kuşak açmaq* – развязать пояс (razvyazat poyas) – kəməri açmaq. Kuşak sözü köhnəlmiş sözdür. Müasir dövrdə kəmər sözü ilə əvəzlənmişdir. *Tapmaça açmaq* – разгадать загадку (razgadat zagadku) – tapmacanın cavabını tapmaq. *Dərt açmaq* – сообщать свою печаль (soobşat svoyu peçal) – Dərt açmaq burada dərini danışmaq, kədərini bölüşmək mənasındadır. *Ağız açmaq* – не хорошо отозваться (ne xoroşo otozvatsya). Müasir ədəbi dildə *ağız açmaq* – xahiş etmək, minnətçi olmaq mənasında işlənir. Lakin tərcümədə biri haqqında pis danışmaq mənasında verilmişdir. *Müşkül açmaq* – основательно помочь (osnovatelno pomoç). Müşkül burada çətin bir iş, problem mənasındadır. Problemi açmaq, həll etmək, kömək etmək mənasında işlənmişdir.

Lüğətdə eyni zamanda oxumaq feilinin də bir çox mənalарını görmək olar:

Oxumaq – читать (çitat) (Radlov, 1893, s. 1005). *Əzbər oxumaq* – говорить наизусть (govorit naizust). *Azan oxumaq* – позывать на молитву (pozivat na molitvu). Radlov uçmaq feilinin də bir çox mənalарını tərcümə edərək lüğətdə göstərmişdir.

Uçmaq – летать (letat). *Dam uçdu* – стена обрушилась (stena obruşilas). Uçmaq havaya qalxmaq, qanadlanmaq mənasını versə də, *dam uçdu* cümləsində uçmaq sözü dağılmaq, yerlə-yeksan olmaq mənasındadır. Deməli, çoxmənalılığın yaranması üçün məntiqi amilə də üstünlük vermək lazımdır. Belə ki, hər hansı bir söz yeni bir məfhumu ifadə etdiyi zaman əvvəlki mənasını saxlayır. Burada məntiqi amil sözlə yeni yaranmış məfhumu əlaqələndirir. Təkcə yeni məfhumun olması şərt deyil, həm də onu ifadə edən söz də lazımdır. Bu mənada dildəki sözlə yeni yaranmış məfhum arasındakı əlaqəni məntiqi amil şərtləndirir.

Nəticə

V. V. Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (“Opıt slovaryə tyurkskix nareçiy”) lüğətində yer almış feillərin araşdırılması nəticəsində dialekt və şivələrimizin nə qədər zəngin və rəngarəng olduğunun bir daha şahidi oluruq. Feil köklərindəki fonetik dəyişikliklər, sözlərin əlavə mənə əldə edərək çoxmənalılıq qazanması Azərbaycan dilində sözlərin fonetik və semantik baxımdan zənginliyini göstərir. Dialektlərin əsas keyfiyyəti bundadır ki, onlarda mənbə dilin bu və ya digər ilkin struktur və semantik xüsusiyyətləri saxlanıla bilir, eyni zamanda həmin sözlərin mənə tutumunda mənsub olduğu xalqa aid sosial, ictimai-siyasi, iqtisadi anlayışlar müəyyən dərəcədə qorunub saxlanılır. Digər tərəfdən, belə sözlərdə xalqın məişət həyatına, ictimai təfəkkürünə, milli-mənəvi keyfiyyətlərinə və mədəni səviyyəsinə dair anlayışların qorunub saxlanması da istisna deyildir. Dialektlərin araşdırılması nəticəsində məlum oldu ki, illər keçdikcə sözlərdə baş verən fonetik dəyişmələrlə yanaşı, onlarda mənə cəhətdən də bəzi dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir. Deməli, dildəki sözlər mənasına görə inkişaf edib dəyişə bilir.

Ədəbiyyat

- Axundov, A. A. (2005). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Maarif.
Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Şərq-Qərb.
Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I–IV cildlər). (2006). Elm.
 Bayramov, İ. M. (2011). *Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası*. Elm və Təhsil.

- Cəfərov, S. A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (II hissə). Şərq-Qərb.
- Hüseynov, A. Ə. (1979). *Azərbaycan dialektologiyası*. API.
- Mirzəyev, H. İ. (2003). *Dərələyaz mahalının toponimləri və şivə sözləri*. Ağrıdağ.
- Mirzəyev, H. İ. (2006). *Azərbaycan dilində feil*. Elm.
- Qurbanov, A. M. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili* (I cild). Nurlan.
- Radlov, V. V. (1893). *Opyt slovary tyurkskikh narechiy* (I–IV cildlər).
- Rəhimov, M. Ş. (1965). *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*.
- Şirəliyev, M. Ş. (1957). *Bakı dialekti* (II nəşr). AEA.
- Şirəliyev, M. Ş. (1962). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. ADTPƏN.
- Xəlilov, B. Ə. (1998). *Feillərin ilkin kökləri*. Elm.
- Xəlilov, B. Ə. (2004). *Azərbaycan dili: Dünən, bu gün*. Adiloğlu.